

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΓΙΑ ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ

Η ιστορία του Κάστρου της Πάτρας είναι συνυφασμένη με αυτήν της πόλης από τους πρώτους ιστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα.

Η γεωγραφική θέση της Πάτρας συντέλεσε στην εξέλιξη της σε εμπορικό κέντρο ήδη από την αρχαιότητα. Ο Πausanίας, που την επισκέφθηκε το 174 μ.Χ. και περιγράφει τα μνημεία της στα **Αχαϊκά**, αναφέρει το μύθο για τις τρεις αγροτικές κοινότητες, την Αρόη, τη Μεσάτιδα και την Άνθεια με αντίστοιχους οικιστές τον Εύμηλο, τον Τριπτόλεμο και το Διόνυσο, που αποτέλεσαν τον πυρήνα της πόλης. Ιδρυτής όμως, πάντα κατά τον Πausanία, υπήρξε ο Σπαρτιάτης Πατρέας, που συνένωσε επτά αγροτικούς οικισμούς και χάρισε στη νέα πόλη το όνομα του. Από πολλούς μελετητές αυτή η συνένωση θεωρήθηκε ότι ανάγεται στην εποχή του Πεισίστρατου (550 π.Χ.). Η αρχαιολογική έρευνα των τελευταίων κυρίως χρόνων, με ευρήματα από την παλαιολιθική ήδη εποχή, έχει αποδείξει ότι η Πάτρα με την ευρύτερη περιοχή της υπήρξε σημαντικό μυκηναϊκό κέντρο, που άκμασε παράλληλα με την πόλη των Μυκηνών. Στους ιστορικούς χρόνους κέντρο της πόλης υπήρξε η ακρόπολη, στη θέση του σημερινού Κάστρου, που στην πρώτη του οικοδομική φάση κτίστηκε πάνω στα ερείπια της και από το οικοδομικό υλικό των κτισμάτων της. Έτσι τα μάρμαρα, τα αρχιτεκτονικά μέλη, οι δόμοι από τα ιερά που αναφέρει ο Πausanίας ότι είδε στην ακρόπολη, της Λαφρίας Αρτέμιδος και της Παναχάϊδος Αθηνάς, ή το μνημείο του Ευρύπυλου κρύβονται μέσα στα τείχη και τους πύργους του μεσαιωνικού Κάστρου και ίσως μόνο κάποια θεμέλια θα μπορούσαν να εντοπιστούν, κάτω από πολλά μέτρα επίχωσης αλληπάλληλων στρωμάτων καταστροφής. Πολλά άλλα όμως από τα ιερά ή τα δημόσια κτίρια της πόλης που περιγράφει έχουν ταυτιστεί, ύστερα από τις πολυάριθμες σωστικές ανασκαφές που προέκυψαν από τον έντονο οικοδομικό οργανισμό τα τελευταία τριάντα χρόνια.

Πληρέστερη εικόνα της Πάτρας έχουμε από τη ρωμαϊκή περίοδο. Η συχνή επικοινωνία με τη Δύση δίνει ώθηση στη βιοτεχνία και το εμπόριο και συντελεί σε μια έντονη οικονομική ανάπτυξη. Κατά συνέπεια αυξάνεται σημαντικά ο αστικός πληθυσμός, γεγονός που αντανακλάται στην έντονη οικοδομική δραστηριότητα. Τον 1^ο μ.Χ. αιώνα είναι η σημαντικότερη ρωμαϊκή πόλη της Πελοποννήσου, με πολυεθνικό χαρακτήρα. Η έκταση της καλύπτει όλο σχεδόν το σημερινό κέντρο, από το λιμάνι μέχρι την ακρόπολη, με μεγάλους δρόμους και δημόσια ή ιδιωτικά κτίρια διακοσμημένα με αγάλματα και εξαιρετικά ψηφιδωτά δάπεδα. Τρεις μεγάλοι δρόμοι συνδέουν την πόλη με την ύπαιθρο: ένας παράλιος προς Δυσμάς οδηγεί στη Δύμη (σημερινή Κάτω Αχαΐα), ένας άλλος στα βορειοανατολικά στο Αίγιο και ένας τρίτος δρόμος οδηγεί στην ενδοχώρα της Αχαΐας, στην Τριταΐα και στα Καλάβρυτα. Δύο μεγάλα νεκροταφεία οριοθετούν τον αστικό πυρήνα, βορειοανατολικά της σημερινής οδού Ερμού και νότια από την πλατεία Μαρούδα, ενώ στα δυτικά η πόλη σταματά στα έλη του ναού του Αγίου Ανδρέα.

Όλη σχεδόν την παλαιοχριστιανική περίοδο η Πάτρα παραμένει μια σημαντική ρωμαϊκή πόλη, με πολυεθνικό χαρακτήρα, με ανθηρή οικονομία και εμπόριο. Η μικρή χριστιανική κοινότητα που δημιουργήθηκε ήδη από τα μέσα του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα, μετά το μαρτυρικό θάνατο του αποστόλου Ανδρέα, που κατά παράδοση τοποθετείται εδώ, διατήρησε αμετάβλητο τον τρόπο ζωής που είχε διαμορφωθεί στα πλαίσια του ρωμαϊκού κράτους και σύμφωνα με τους θεσμούς του. Η μετάβαση από την ειδωλολατρία στη νέα θρησκεία έγινε με αργούς ρυθμούς κατά τη διάρκεια τουλάχιστον των τριών πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων, κατά τους οποίους τα όρια του παγανιστικού και του χριστιανικού είναι ρευστά. Οι δύο θρησκείες φαίνεται να συνυπάρχουν μέχρι τις αρχές του 5ου μ.Χ. αιώνα, όπως αποδεικνύουν επιγραφικά δεδομένα. Πολεοδομικά, εφόσον οι δομές και οι λειτουργίες παραμένουν αμετάβλητες, η

πόλη δεν αλλάζει. Οι βασικοί ρωμαϊκοί οδικοί άξονες, που ως επί το πλείστον ακολουθούσαν την παλαιότερη ελληνιστική χάραξη, συχνά παρουσιάζουν φάσεις επισκευής κατά τον 5ο και 6ο μ.Χ. αιώνα. Το ίδιο ισχύει και για κάποιους αναλημματικούς τοίχους που στηρίζουν τα άνδρα από την ακρόπολη, μέχρι το λιμάνι, καθώς και το ρωμαϊκό υδραγωγείο. Το κέντρο με τα δημόσια κτίρια, οι ζώνες κατοικίας, τα νεκροταφεία διατηρούνται. Πολλές ρωμαϊκές κατοικίες παρουσιάζουν οικοδομικές επεμβάσεις της περιόδου αυτής, ενώ χριστιανικές βασιλικές ιδρύονται κυρίως στα όρια της πόλης.

Μαρτύριο φαίνεται να ιδρύθηκε στη θέση όπου θεωρούνταν ότι μαρτύρησε ο άγιος Ανδρέας και σήμερα υπάρχει το άγισμα και ο παλιός ναός. Μεταγενέστερα κτίστηκε βασιλική και διάφορα συνοδευτικά κτίρια, περιτειχισμένα, όπως την περιγράφει ο επίσκοπος Κρεμόνας Λιουτπράνδος το 968, κατά το ταξίδι της επιστροφής του από την Κωνσταντινούπολη.

Κάποιες χριστιανικές ταφές μέσα σε ρωμαϊκά κτίσματα της ευρύτερης περιοχής των Υψηλών Αλωνίων μαρτυρούν τον περιορισμό της έκτασης της αστικής κατοικίας προς τα νοτιοανατολικά, ίσως από τα τέλη του 3ου μ.Χ. αιώνα, όταν σημειώνεται κάμψη στην οικονομική ζωή της πόλης, ή λίγο αργότερα, μετά τις επιδρομές των Βησιγόθων, από τις οποίες προφανώς η πόλη υπέστη σημαντικές καταστροφές, ώστε ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Β' να αναγκαστεί να μειώσει τη φορολογία των κατοίκων της Αχαΐας. Οικοδομική δραστηριότητα παρατηρείται και πάλι τον 5ο και στις αρχές του 6ου μ.Χ. αιώνα. Κάποια οικοδομήματα μετασκευάζονται και διακοσμούνται εκ νέου με ψηφιδωτά. Στην περίοδο αυτή ανήκουν τα ερείπια τριών τουλάχιστον παλαιοχριστιανικών βασιλικών που έχουν ανασκαφεί, καθώς και ένα συγκρότημα λουτρών.

Η σημαντική τομή που σηματοδότησε το τέλος του αρχαίου κόσμου θα γίνει βασικά τον 6ο μ.Χ. αιώνα, όταν έγιναν και οι δύο μεγάλοι σεισμοί του 521 και του 551 μ.Χ. Παράλληλα οι συνέπειες από τις επιδρομές βαρβαρικών φύλων, που είχαν αρχίσει ήδη από παλαιότερα, εντείνονται με την κάθοδο των Σλάβων και των Αβάρων και συντελούν στην ερήμωση της Αχαΐας. Σημαντικός αριθμός κατοίκων μεταναστεύει στην Κάτω Ιταλία, σύμφωνα με το πολύ μεταγενέστερο και σε πολλά σημεία όχι ακριβές *Χρονικό της Μονεμβασίας*. Αυτή την περίοδο, για την αντιμετώπιση των συνεχών βαρβαρικών επιδρομών, κτίζεται το Κάστρο, στη θέση της κατεστραμμένης πια ακρόπολης και από το οικοδομικό υλικό των ερειπωμένων κτισμάτων της. Το 805 μ.Χ. είναι πάντως βέβαιο ότι το Κάστρο υπήρχε, όταν έγινε συντονισμένη επίθεση Σλάβων από ξηράς και Σαρακηνών από τη θάλασσα. Την πολιορκία των Ελλήνων μέσα στο Κάστρο, που περίμεναν βοήθεια από το βυζαντινό στρατηγό της Κορίνθου, περιγράφει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος. Η ήττα των Σλάβων, που αποδόθηκε σε θαύμα του πολιούχου της Πάτρας αγίου Ανδρέα, είχε τεράστια σημασία, γιατί έθεσε τέρμα στις συνεχείς επιδρομές και οι Σλάβοι που αιχμαλωτίστηκαν εκχριστιανίστηκαν.

Τους σκοτεινούς και δύσκολους χρόνους των επιδρομών, που είχαν ως αποτέλεσμα τη συρρίκνωση της έκτασης της Πάτρας και την κατά το δυνατόν απομάκρυνση της από τη θάλασσα, ακολούθησε μια περίοδος ανάπτυξης. Η πόλη από τον 9ο αιώνα ανασυγκροτείται, κτίζονται νέες εκκλησίες και ιδρύματα με τη βοήθεια και του αυτοκράτορα, η επισκοπή Πατρών ανυψώνεται σε μητρόπολη και υπάγεται στην Κωνσταντινούπολη. Η εγκαταλελειμμένη γη αρχίζει πάλι να καλλιεργείται συστηματικά και αναπτύσσεται ιδιαίτερα η βιοτεχνία υφασμάτων, λινών και μεταξωτών, και η ταπητουργία. Το λιμάνι παρουσιάζει μεγάλη κίνηση και γίνεται το σημαντικότερο κέντρο του διαμετακομιστικού εμπορίου. Μαρτυρία για την ανάπτυξη και τον πλούτο της περιοχής αποτελεί η μυθική ιστορία της Δανιηλίδος, πάμπλουτης πατρινης χήρας. Η Δανιηλίδς συνδέθηκε στενά με το Βασίλειο Α' όταν αυτός ως νέος βρέθηκε στην Πάτρα· ο Βασίλειος έγινε αδελφοποιτός με το γιο της Ιωάννη και

δεκαπέντε χρόνια αργότερα την αναγόρευσε θετή του μητέρα, με την άνοδο του στο θρόνο του Βυζαντίου. Η Δανηιλίς ταξίδεψε δύο φορές στην Κωνσταντινούπολη, οδικώς, με τη συνοδεία εκατοντάδων υπηρετών και κληροδότησε όλη της την περιουσία στο διάδοχο του Βασιλείου, το Λέοντα Στ', αφού και ο γιος της είχε ήδη πεθάνει.

Η πόλη κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο εκτείνεται κυρίως στην περιοχή γύρω από το Κάστρο, στη σημερινή Πάνω Πόλη. Έχει πυκνοδομημένες συνοικίες που παίρνουν το όνομα τους είτε από την εκκλησία της περιοχής (σε έγγραφα κυρίως της εποχής της Βενετοκρατίας αναφέρονται τουλάχιστον δώδεκα ναοί) είτε από το επάγγελμα και τα εργαστήρια των κατοίκων (Βλατερό, όπως λέγεται και σήμερα, από τους βλατάδες (ιστουργούς), Κανδριάνικα από τους κανδρέδες (μεταξουργεία) κ.ά.). Η συνεχής και πυκνή κατοίκηση αυτού του τμήματος της πόλης αλλοίωσε ή και εξαφάνισε τα περισσότερα ίχνη των κτιρίων αυτής της περιόδου.

Η σημασία του λιμανιού και της πόλης ως εμπορικών κέντρων θα μειωθεί σταδιακά, όταν το εμπόριο και οι μεταφορές περάσουν στα χέρια των Βενετών μετά τα ειδικά προνόμια που τους παραχωρούνται από το Βυζάντιο. Ο θαλάσσιος δρόμος που συνδέει τη Δύση με την Ανατολή παρακάμπτει την Πελοπόννησο και αυτή η διαδρομή θα χρησιμοποιείται κυρίως από τις σταυροφορίες και μετά.

Το 1205 οι Φράγκοι υπό το Γοδεφρείδο Βιλλεαρδουίνο καταλαμβάνουν την Πάτρα, που δίδεται ως βαρονία στο Γουλιέλμο Αλεμάν από την Προβηγκία, και υπάγεται στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας με έδρα την Ανδραβίδα. Παράλληλα η Πάτρα γίνεται έδρα του λατίνου αρχιεπισκόπου, που σταδιακά αποκτά μεγάλη πολιτική ισχύ.

Ιστορικές μαρτυρίες αναφέρουν την πόλη ως «κάστρον» ή «πολιέθρον», το Κάστρο λέγεται «φρούριον» και «πύργος», ενώ στο Χρονικό του Σφραντζή «κάστρο» ονομάζεται η πόλη και αναφέρονται μάλιστα δύο πύλες του, η Εβραϊκή ή του Ζευγολατιού και του Αιγιαλού, ενώ το Κάστρο λέγεται «κούλας». Φαίνεται πιθανό την περίοδο της Φραγκοκρατίας να περιτειχίστηκε η πόλη, κατά τα πρότυπα των μεσαιωνικών οχυρωμένων πόλεων, τα ίχνη όμως αυτών των τειχών έχουν στο μεγαλύτερο μέρος τους χαθεί. Κάποια μικρά τμήματα τείχους που έχουν ανασκαφεί ή εντοπιστεί σε υπέργεια διατήρηση, ενσωματωμένα σε μεταγενέστερα οικοδομήματα της Πάνω Πόλης, θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στην περίοδο αυτή, η αποσπασματική όμως χωροθέτησή τους δεν επαρκεί για να αποδώσει την εικόνα της πορείας και της κατασκευής τους.

Οι φράγκοι βαρόνοι της Πάτρας ήδη στα τέλη του 14ου αιώνα έχουν χάσει κάθε στρατιωτική και κατά συνέπεια πολιτική δύναμη, αντίθετα από το λατίνο αρχιεπίσκοπο. Στις αρχές του 15ου αιώνα, το 1408, κάτω από την απειλή των τουρκικών επιδρομών η Πάτρα παραχωρείται από τον πάπα, για πέντε χρόνια και έναντι μισθώματος, στους Βενετούς.

Οι Βενετοί, με τη συνηθισμένη αποτελεσματικότητα και οργανωτικότητα που τους διακρίνει και αφού ήδη έχουν επισκευάσει το Φρούριο της Ναυπάκτου, εκτελούν συστηματικές επεμβάσεις και προσθήκες στα τείχη του Κάστρου της Πάτρας.

Το 1427 ο Θωμάς Παλαιολόγος καταλύει τη βαρονία της Πάτρας, αποτυγχάνει όμως στην πολιορκία της πόλης, που παραδίδεται δύο χρόνια αργότερα στον αδελφό του Κωνσταντίνο. Το γεγονός περιγράφει ο Γεώργιος Σφραντζής, όπως το έζησε ο ίδιος. Ο Κωνσταντίνος με τη συνοδεία του παρέμεναν στο ναό του αγίου Ανδρέα, όταν «εξεληθόντες οι του κάστρου εκκριτοί προσεκύνησαν και τās κλείς του κάστρου δεδώκασιν». Η Πάτρα μετά

από 225 χρόνια ξένης κυριαρχίας γίνεται πάλι ελληνική και ο Κωνσταντίνος μπήκε στην πόλη «της οδού πάσης κατεστρωμένης πάντων ανθέων και εύκοσμίας και από τα εκ δεξιών και αριστερών οσπίτια πάντων ραινομένων δια ροδοσταμάτων και ρόδων και τριακονταφύλλων...». Στο Κάστρο έμειναν οχυρωμένοι οι άνθρωποι του λατίνου μητροπολίτη, και μόνο τον επόμενο χρόνο, το Μάιο του 1430, παραδόθηκε στον Παλαιολόγο «από λιμοῦ και της άλλης κακοπαθείας των ευρισκομένων εντός αὐτοῦ».

Ο Κωνσταντίνος αρχίζει τις προσθήκες και επισκευές των τειχών. Η αντίσταση όμως στην τουρκική επέλαση είναι αδύνατη. Το 1458 η Πάτρα παραδίδεται στους Τούρκους. Οι απόπειρες του Θωμά Παλαιολόγου να την ελευθερώσει αποτυγχάνουν και το 1460 εγκαταλείπει οριστικά την Αχαΐα, παίρνοντας μαζί του την κέρα του αποστόλου Ανδρέα, δώρο στον πάπα Πίο Β'.

Στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας η πόλη περιορίζεται σε έκταση, παρ' όλο που εξακολουθεί να είναι το μεγαλύτερο εμπορικό κέντρο της Πελοποννήσου, με σημαντικές εξαγωγές σταφίδας, μεταξιού, μαλλιού και δέρματος. Σύμφωνα με τα τουρκικά κατάστιχα του 1488-1489 η Πάτρα και η περιοχή της είχε 1.593 σπίτια, ενώ ο κατάλογος του Οικουμενικού Πατριαρχείου από το Θεόδωρο Ζυγομαλά, που χρονολογείται στα 1500, αναφέρει ότι ο μητροπολίτης Πατρών είχε στη δικαιοδοσία του 400 ιερείς και 4.000 σπίτια χριστιανών. Το κέντρο της πόλης βρίσκεται γύρω και μέσα στο Κάστρο, που επισκευάστηκε και ενισχύθηκε και πάλι. Στο εσωτερικό του κτίστηκαν πολλά οικοδομήματα, γιατί σταδιακά χάνει την καθαρά αμυντική του σημασία και γίνεται το διοικητικό κέντρο της πόλης. Στρατιωτικά πλέον η άμυνα της περιοχής έχει μεταφερθεί στο Κάστρο του Ρίου, που μαζί με αυτό του Αντιρρίου κτίστηκε στα 1499. Η εξέλιξη των πυροβόλων όπλων καθιστά δυνατό τον έλεγχο του περάσματος από τον Πατραϊκό στον Κορινθιακό κόλπο και κατά συνέπεια τα δύο αυτά κάστρα γίνονται οι κατ'εξοχήν στρατηγικές θέσεις της βορειοδυτικής Πελοποννήσου.

Κατά την περίοδο της Β' Βενετοκρατίας, από το 1687 έως το 1715, η Πάτρα γίνεται πρωτεύουσα της μιας από τις τέσσερις επαρχίες της Γαληνότητας. Όταν ξανακαταλήφθηκε από τους Τούρκους συνέχισε τη ζωή της βασισμένη στο εμπόριο. Το 18ο αιώνα ο Edward Dodwell υπολογίζει τον πληθυσμό σε 8.000 ψυχές και περιγράφει την πόλη με στενούς δρόμους και σπίτια φτωχικά, τα περισσότερα πλινθόκτιστα για ασφάλεια από τους σεισμούς.

Μεγάλες ζημιές υπέστη η πόλη και το Κάστρο κατά τα Ορλωφικά. Στα χρόνια της Επανάστασης λεηλατήθηκε και καταστράφηκε από τους Τουρκαλβανούς. Ριζικά θα αλλάξει η Πάτρα με την απελευθέρωση. Με εντολή του Καποδίστρια καταρτίστηκε από το Σταμάτιο Βούλγαρη το 1829 το πρώτο σχέδιο πόλεως που σφράγισε τη μορφή της πόλης στα νεότερα χρόνια. Μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα μεταμορφώνεται σε μεγάλο αστικό και οικονομικό κέντρο, με μεγάλες εξαγωγές σταφίδας και έντονο κοσμοπολίτικο χαρακτήρα. Αναπτύσσεται η κοινωνική οργάνωση και η πολιτιστική ζωή και η Πάτρα ζει μια από τις καλύτερες εποχές της ιστορίας της, την Belle Epoque του 1900. Η εκβιομηχάνιση και οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι θα αλλάξουν βαθιά τις δομές της πατρικής κοινωνίας. Το προσφυγικό κύμα και η αστυφιλία θα δημιουργήσουν έντονες ανάγκες κατοικίας και η δεκαετία του 1960 με τη ζωηρή ανοικοδόμηση των απρόσωπων πολυκατοικιών θα αλλάξει για μια ακόμη φορά τη μορφή της πόλης, που σήμερα πια λίγα δείγματα κρατά από το μακραίωνα πολιτιστικό παρελθόν της.

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ

Το Κάστρο των μεσαιωνικών χρόνων, χτίστηκε σε απόσταση 500 μ. περίπου από τη θάλασσα, στον πρώτο προς Βορράν από τους λόφους που αποτελούν τους πρόποδες του Παναχαϊκού, στη θέση της αρχαίας ακρόπολης.

Αποτελείται από έναν ευρύ τριγωνικό εξωτερικό περίβολο με πύργους και προμαχώνες, τον οποίο περιέβαλλε από τις τρεις πλευρές βαθιά τάφρος. Στη βορειοανατολική γωνία, όπου υψώνεται φυσικό ανάχωμα, εσωτερικά υπάρχει δεύτερος οχυρός περίβολος με έξι πύργους, προστατευμένος και αυτός από τάφρο.

Η συνεχής χρήση του από την ίδρυση του μέχρι το Β' παγκόσμιο πόλεμο για την άμυνα της περιοχής, αλλά και ως διοικητικού και στρατιωτικού κέντρου, είχε ως αποτέλεσμα τις αλληπάλληλες επισκευές και προσθήκες, μαρτυρίες όλων των λαών που πέρασαν από αυτό και δείγματα της οικοδομικής δραστηριότητάς τους. Καμιά σαφής ιστορική μαρτυρία δεν υπάρχει για την ίδρυση του μεσαιωνικού Κάστρου. Προϋπόθεση για την ανέγερση του τείχους είναι η καταστροφή της αρχαίας ακρόπολης, αφού κύριο κατασκευαστικό υλικό του είναι το αρχαίο υλικό σε δεύτερη χρήση. Οι βαρβαρικές επιδρομές σε συνδυασμό με τους σεισμούς του πρώτου μισού του 6ου αιώνα φαίνεται να αφάνισαν την πόλη. Εκτός λοιπόν από το σεισμό του 551 μ.Χ., που είναι ένα *terminus post quem*, θα πρέπει να σημειωθεί ότι κατά την περίοδο της βασιλείας του Ιουστινιανού δεν φαίνεται να ήταν οχυρωμένη η Πάτρα. Ο Προκόπιος στο *Περί κτισμάτων* έργο του αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας, αφού οχύρωσε τις πόλεις της Βοιωτίας και της Αττικής «έπει τās εν Πελοπόννησο) πόλεις άπάσας ατείχιστους έμάνθανεν είναι...» και επειδή για να οχυρώσει καθεμιά χωριστά θα χρειαζόταν πολύ χρόνο, αποφάσισε να επισκευάσει και να επεκτείνει το τείχος του Ισθμού, το Εξαμίλλιο, και με τον τρόπο αυτό να προστατεύσει όλη την Πελοπόννησο. *Terminus ante quem* θεωρούμε τις αρχές του 9ου αιώνα και την ήττα των Σλάβων, όπως την παραδίδει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος. Το Κάστρο υπήρχε το 805 και δεν φαίνεται πιθανό να είχε κατασκευαστεί στη διάρκεια των δυο προηγούμενων αιώνων, κατά τους οποίους σε όλο τον ελλαδικό χώρο σημειώνεται μεγάλη οικονομική κάμψη. Κανένα μεγάλο έργο δεν είναι γνωστό να κατασκευάστηκε τον 7ο και τον 8ο αιώνα. Οι κάτοικοι ειδικότερα στην Πελοπόννησο, κάτω από την πίεση των σλαβικών επιδρομών, καταφεύγουν σε οχυρωμένες πόλεις ή μετοικούν σε ορεινές περιοχές. Την οικονομική δυσπραγία αυτής της περιόδου επιβεβαιώνουν και τα νομισματικά δεδομένα.

Τα παραπάνω ιστορικά στοιχεία, καθώς και ο τρόπος κατασκευής των τειχών, οδηγούν στη χρονολόγηση της πρώτης οικοδομικής φάσης του μεσαιωνικού Κάστρου της Πάτρας στο δεύτερο μισό του 6ου μ.Χ. αιώνα. Είναι η εποχή που σε όλο το βυζαντινό κράτος κατασκευάζονται μεγάλα οχυρωματικά έργα, είτε από την κεντρική εξουσία είτε με πρωτοβουλία των πόλεων. Τα κάστρα έχουν τη μορφή μεγάλων οχυρών περιβόλων, μέσα στους οποίους μπορούν να καταφύγουν οι κάτοικοι σε περίπτωση εχθρικής επιδρομής, χωρίς μεγάλα δημόσια κτίρια στο εσωτερικό τους.

Ο πλούτος εξάλλου του αρχαίου οικοδομικού υλικού που χρησιμοποιήθηκε στο Κάστρο της Πάτρας μαρτυρεί λογικά ότι η ανοικοδόμηση δεν μπορεί να απείχε πολύ χρονικά από την καταστροφή της αρχαίας ακρόπολης.

Από την περίοδο της ακμής της Πάτρας, από τον 9ο δηλαδή αιώνα και μετά, δεν έχουμε ίχνη στο Κάστρο. Πιθανότατα όμως ιδρύθηκαν μέσα στα τείχη κτίρια και εκκλησίες τις οποίες βρήκαν οι Φράγκοι, όταν κατέλαβαν την πόλη και το Κάστρο της το 1205. Η κατάληψη επιτεύχθηκε σύμφωνα με το *Χρονικό τον Μωρέως* σε μικρό χρονικό διάστημα, γεγονός που επισημαίνει ότι οι οχυρώσεις του την εποχή εκείνη δεν ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματικές:

*Κ' ενταύθα έκαβαλλίκεψαν, απήλθαν είς την Πάτραν
το κάστρον έτριγύρισαν, ωσαύτως και την χωράν,
τα τρυτοντσέτα έστήσασιν γύρω κα-ταπαντόθεν...
και ευθέως έσνμβιβάστηκαν, το κάστρο έπαρεόωκαν...*

*Κ' άφών την Πάτραν άπήρασαν, τές φύλαξες έβαλαν,
το κάστρον έσωτάρχισαν, ειθ' ούτως και την χωράν
από λαόν και, άρματα, ως έπρεπε κι αρμόζει...*

Ιστορικές πηγές αναφέρουν ότι οι Φράγκοι έκαναν σημαντική επέκταση των τειχών. Ο εκπρόσωπος του Βατικανού στην Πάτρα διαμαρτύρεται έντονα, γιατί περιέλαβαν μέσα στην οχύρωση το αρχιεπισκοπικό μέγαρο και το ναό των Αγίων Θεοδώρων. Επέκταση όμως παρατηρείται μόνο στη νοτιοδυτική πλευρά του Κάστρου, εφόσον στις άλλες πλευρές η κάτοψη οριοθετείται ήδη από την πρώτη οικοδομική περίοδο. Σίγουρα έγιναν σημαντικές προσθήκες καθ' ύψος στα τείχη και προστέθηκαν πύργοι, όπως θα δούμε παρακάτω.

Με τις εργασίες αυτές αναμφίβολα το Κάστρο μετατράπηκε σε μεσαιωνικό οχυρό, που περιέκλειε στα τείχη του σημαντικά δημόσια κτίρια. Ο περιηγητής Nicolò da Martoni, που επισκέφθηκε την Πάτρα το 1395, περιγράφει με θαυμασμό το αρχιεπισκοπικό μέγαρο, όπου τον δέχθηκαν σε μια επίσημη αίθουσα μήκους 25 βημάτων, με τοιχογραφίες στους τοίχους με αρχαία θέματα, όπως την Άλωση της Τροίας. Δεν είναι όμως σαφές αν το κτίριο αυτό βρισκόταν μέσα στα τείχη του Κάστρου ή μέσα στην οχυρωμένη πόλη, όπως είναι άγνωστο αν το μικρό αυτό παλάτι υπήρχε από τη βυζαντινή περίοδο ή κτίστηκε μετά το 1205.

Όταν το 1408 οι Βενετοί παρέλαβαν με πενταετές παραχωρητήριο από τον πάπα το Κάστρο της Πάτρας εκτέλεσαν επισκευές και οικοδομικές επεμβάσεις για τον εκσυγχρονισμό του, συμφωνά με τα δεδομένα των αμυντικών μηχανισμών και των οπλικών συστημάτων της εποχής. Δεύτερο συμφωνητικό με τον αρχιεπίσκοπο έγινε στα 1417, που ίσχυε για δυο χρόνια. Αλλά και ο ίδιος ο αρχιεπίσκοπος φαίνεται να έκανε έργα, τα οποία μνημόνευε επιγραφή, εντοιχισμένη σε δεύτερη χρήση, στην πύλη της εσωτερικής τάφρου προς τον εσωτερικό περίβολο. Η επιγραφή, που σωζόταν στο Αρχαιολογικό Μουσείο μέχρι τη γερμανική κατοχή, ανέφερε ότι ο αρχιεπίσκοπος Πανδόλφος Μαλατέστα, μητροπολίτης Παλαιών Πατρών, ανακαίνισε ένα ναό το έτος 1426. Τα έργα των Βενετών φαίνεται ότι ήταν αποτελεσματικά, όπως αποδεικνύει το γεγονός ότι τρία χρόνια αργότερα ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος κατέλαβε την πόλη των Πατρών, δεν κατάφερε όμως να καταλάβει το Κάστρο παρά ύστερα από ένα χρόνο, το Μάιο του 1430. Οι Παλαιολόγοι το κράτησαν έως το 1458 και άφησαν και αυτοί τη σφραγίδα τους με σημαντικές προσθήκες.

Στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, που ήταν αδιάλειπτη μέχρι το 1687, το Κάστρο επισκευάστηκε και πάλι και προστέθηκαν κτίσματα αμυντικού χαρακτήρα, αλλά και πολλά διοικητικά κτίρια, τζαμιά, λουτρά κ.ά., δεδομένου ότι την περίοδο αυτή οι κύριες λειτουργίες της πόλης γίνονται μέσα στο Κάστρο και στη γειτονική του προς Νότον περιοχή.

Κατά την περίοδο της Β' Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο (1687-1715) ο Moroziņi δεν ασχολείται ιδιαίτερα με το Κάστρο της Πάτρας, ενώ ανακατασκευάζει σχεδόν πλήρως το Κάστρο του Ρίου, γιατί με τα δεδομένα της εποχής έχει πολύ μεγαλύτερη αμυντική σημασία για την περιοχή. Οι βενετοί προβλεπτός δεν αναφέρουν καμιά εργασία στο Κάστρο της Πάτρας, παρ' όλο που ο F. Grimani και ο G. Corner έκτισαν κάποια κτίρια αποθηκών. Το 1708 ο Angelo Emo γράφει ότι η επαρχία της Αχαΐας βρίσκεται σε δεινή κατάσταση, ανοικτή από όλες τις πλευρές σε εχθρικές επιδρομές, και η Πάτρα δεν διαθέτει παρά ένα Κάστρο ανίσχυρο να αντιταχθεί και στην πιο μικρή επίθεση. Αναφέρει ότι οι διαστάσεις του είναι στενόχωρες, οι πύργοι μικροί, παλαιού τύπου και ευάλωτοι, τα τείχη χαμηλά. Χαρακτηριστικό είναι ότι στα σχέδια που εκπονεί για τα κάστρα της Πελοποννήσου ο Grimani παραθέτει ένα μόνο σχέδιο του μηχανικού Van Deyk, τοπογραφικό της ευρύτερης περιοχής της Πάτρας, χωρίς ξεχωριστή κάτοψη του Κάστρου.

Στα 1715 ανακαταλαμβάνεται και πάλι από τους Τούρκους, που και αυτοί αφήνουν το Κάστρο σχεδόν ανοχύρωτο, όπως προκύπτει από τις περιγραφές περιηγητών του 18ου και του 19ου αιώνα. Σοβαρές ζημιές υπέστησαν τα τείχη κατά τα Ορλωφικά, στα 1785 από ισχυρό σεισμό και στα 1811 από την έκρηξη μιας πυριτιδαποθήκης. Ελευθερώθηκε το 1828 από το γάλλο στρατηγό Maison και παραδόθηκε στον ελληνικό στρατό. Λίγα χρόνια αργότερα ο φρούραρχος Πατρών Τριαντάφυλλος Λαζαρέτος κατεδάφισε όλα τα αρχαία και παλαιά κτίρια του εσωτερικού χώρου.

Το Κάστρο από το 1950 μέχρι το 1975 ανήκε στο Δήμο Πατρέων, που μετέτρεψε σε κήπο τον ισοπεδωμένο πλέον εσωτερικό χώρο, με ελιές και οπωροφόρα δέντρα, χώρο περιπάτου των Πατρινών. Από τότε το ανέλαβε το Υπουργείο Πολιτισμού και λειτουργεί ως αρχαιολογικός χώρος αρμοδιότητας της 6ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Σήμερα στο εσωτερικό του έχει σωρευθεί επίχωση πάχους πολλών μέτρων, που καλύπτει τα πολυάριθμα κτίρια που υπήρξαν κάποτε, από την αρχαιότητα, το μεσαίωνα και τους χρόνους της Τουρκοκρατίας. Μια υψομετρική διαφορά 3 μ. μαρτυρεί ενδεχόμενα ότι και αρχικά υπήρχαν δύο στάθμες, με την υψηλότερη στα ανατολικά, σύμφωνα και με τη φυσική διαμόρφωση του λόφου. Συστηματικές ανασκαφικές έρευνες δεν έχουν γίνει παρά μόνο όπου ήταν αναγκαίο για τη μελέτη και στερέωση των πύργων και των προμαχώνων.

Οι τάφροι

Τις τρεις πλευρές των τειχών περιέβαλλε τάφρος καθώς και τις δυο πλευρές του εσωτερικού περιβόλου. Ανοιγμένη σε κάποια απόσταση από τα τείχη, που κυμαινόταν από 10-20 μ., είχε κτιστά τα πρανή, με πολεμίστρες, όπως φαίνεται από τα σωζόμενα τμήματα στο εσωτερικό του Κάστρου, ή και κυκλικούς, προέχοντες του τείχους πυργίσκους, όπως μαρτυρούν τα ίχνη ενός, που διατηρήθηκαν στην ανατολική εξωτερική πλευρά. Η επικοινωνία πάνω από τις τάφρους πρέπει αρχικά να γινόταν με ξύλινες γέφυρες, ενώ μεταγενέστερα κατασκευάστηκαν δίτοξες κτιστές γέφυρες, όπως αυτή που υπάρχει σήμερα μπροστά από την είσοδο του εσωτερικού περιβόλου.

Η εξωτερική τάφρος σωζόταν μέχρι τα χρόνια του μεσοπολέμου, όπως μαρτυρούν φωτογραφίες. Τη θέση της στη βόρεια πλευρά κατέλαβε σειρά προσφυγικών σπιτιών, που σε πολλές περιπτώσεις με αυθαίρετες επεκτάσεις ακουμπούν στα τείχη και παρεμποδίζουν μέχρι σήμερα την προσέγγιση στο Κάστρο. Όλη η ζώνη έχει κηρυχθεί τα τελευταία χρόνια απαλλοτριωτέα. Στην ανατολική πλευρά ο χώρος της τάφρου διαμορφώθηκε σε δρόμο, τη σημερινή οδό Παναχαΐδος Αθηνάς, και μόνο στο βορειοανατολικό τμήμα διατηρήθηκε ένα τμήμα του κτιστού προς το Κάστρο πρανού της, με τα ίχνη του κυκλικού πυργίσκου.

Ιστορικά δεν είναι γνωστό σε ποια εποχή διανοίχτηκαν οι τάφροι. Ήδη από τον 6ο μ.Χ. αιώνα κείμενα, όπως το *Στρατηγικό* του Μαυρικού, στις οδηγίες για την κατασκευή κάστρων αναφέρει και τις τάφρους ως σημαντικό αμυντικό μέτρο, κανένα όμως ίχνος δεν σώθηκε από την πρώτη οικοδομική φάση. Η διαμόρφωση του εσωτερικού περιβόλου, που είναι σε μεγάλο μέρος έργο των Φράγκων, καθιστά πιθανή την αναγωγή και των τάφρων στην ίδια περίοδο, δεν διατηρήθηκε όμως καμιά σχετική ένδειξη. Δεν μπορεί εξάλλου να αποκλειστεί το έργο να κατασκευάστηκε από τους Βενετούς, δεδομένου ότι αποτελεί σταθερό χαρακτηριστικό της φρουριακής αρχιτεκτονικής τους. Στη βάση του κυκλικού προμαχώνα διαμορφώνεται επίπεδο πλάτωμα με προστατευτικό και αναλημματικό τοίχο, που κατέληγε στην τάφρο της βόρειας πλευράς. Το προτείχισμα φαίνεται σήμερα πάνω από τις σκάλες της οδού Αγίου Νικολάου και στο άκρο του, στην αρχή της οδού Φρουρίου, σώζεται η λαξευτή

από πωρόλιθους βάση προεξέχοντος πυργίσκου, χαρακτηριστική της βενετσιάνικης αρχιτεκτονικής μορφολογίας. Το στοιχείο αυτό επισημαίνει ότι η κατασκευή μπορεί να ήταν ενιαία ή πάντως ότι υπήρχε τάφος όταν κτίστηκε το προτείχισμα.

Η σημερινή όμως σωζόμενη διαμόρφωση του κτιστού πρηνούς της, με τις πολεμίστρες και την κτιστή γέφυρα, ανήκει στην περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Η κυρία πύλη

Η κατασκευή που αποτελούσε την κεντρική είσοδο του Κάστρου πρόβαλλε στο μέσον της ανατολικής πλευράς. Σήμερα σώζεται μόνο μέρος της, με τον πλινθόκτιστο θόλο που καλύπτει το πέρασμα προς το εσωτερικό, ενώ η θύρα είναι τοποθετημένη στην ανατολική πλευρά. Στην αρχική της όμως μορφή, που διασώθηκε σε φωτογραφία των αρχών του αιώνα, η είσοδος ήταν στη βόρεια πλευρά του χώρου, χαμηλή, με ημικυκλικής μορφής τόξο, η γένεση του οποίου έχει διατηρηθεί στο βόρειο τμήμα. Προεξέχουσα του βόρειου τοίχου κατασκευή, που κατέληγε σε πλινθόκτιστο τόξο πάνω από την πύλη, κάλυπτε μια μεγάλη καταχύτρα. Στη νοτιοανατολική γωνία υψώνεται πυργίσκος, με θολοσκέπαστο μικρό χώρο για τη φρουρά, ενώ από τη βόρεια πλευρά την προάσπιση της πύλης κάλυπτε ο νοτιοανατολικός πύργος του εσωτερικού περιβόλου.

Πολεμίστρες καμαροσκεπείς με συγκλίνουσες προς τα έξω πλευρές, που μιμούνται βυζαντινές κατασκευές, ανοίγονται στις τρεις πλευρές του χώρου.

Προς το εσωτερικό του Κάστρου υπάρχουν δύο τοξωτά ανοίγματα. Το πρώτο είναι οξυκόρυφο και παρόμοιας κατασκευής με την εξωτερική πύλη, ενώ προς τα δυτικά υπάρχει λιθόκτιστος θόλος και τοξωτό άνοιγμα ημικυκλικό, διαφορετικής δόμησης από τα δύο προηγούμενα. Το τμήμα αυτό φαίνεται να ανήκει στην περίοδο της Φραγκοκρατίας, ενώ η όλη αμυντική κατασκευή της εισόδου με τον πύργο, την καταχύτρα και τα σε διαφορετικό άξονα τοποθετημένα επάλληλα ανοίγματα είναι έργο των χρόνων της Τουρκοκρατίας.

Τα τείχη, οι πύργοι, οι προμαχώνες

Τα τείχη είναι επισκέψιμα σήμερα κυρίως από το εσωτερικό, όπου όμως η διατήρησή τους, δεδομένης και της υψηλής επίχωσης, είναι σε χαμηλό ύψος. Από έξω προσπελάσιμα είναι κυρίως τα τείχη της ανατολικής πλευράς. Στα νότια το υδραγωγείο της πόλης και ο δημοτικός βρεφονηπιακός σταθμός έχουν αποκλείσει την προσέγγιση, ενώ από την παιδική χαρά του Δήμου μπορεί να παρατηρήσει κανείς τα νοτιοδυτικά τείχη και τον κυκλικό προμαχώνα. Κατά μήκος της οδού Φρουρίου σειρά σπιτιών εμποδίζει τη θέα και την επίσκεψη του παλαιότερου τείχους του Κάστρου, εκτός από μικρά τμήματα που έχουν μείνει αδόμητα ή όπου τα αυθαίρετα οικοδομήματα κατέρρευσαν μετά και τους πρόσφατους (1994) σεισμούς της Πάτρας. Η διάκριση των διαφορετικών οικοδομικών φάσεων και επεμβάσεων σε κάποια τμήματα των τειχών δεν είναι εύκολη, με τις εργασίες όμως των τελευταίων χρόνων έχουν προσδιοριστεί στο μεγαλύτερο μέρος.

Η πρώτη οικοδομική φάση του δεύτερου μισού του 6ου μ.Χ. αιώνα χαρακτηρίζεται κυρίως από τη χρήση αρχαίου υλικού. Η εξωτερική όψη αποτελείται σχεδόν εξ ολοκλήρου από τεράστιους δόμους, πώρινους ή μαρμάρινους, και διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη, επιστύλια, γείσα, ακόμη και τμήματα αγαλμάτων και μεγάλο αριθμό κίωνων. Τα κενά που προκύπτουν ανάμεσα στους δόμους πληρούνται με μικρά κομμάτια μαρμάρου, λίθους, σπασμένα κεραμίδια και κονίαμα. Το ίδιο παρατηρείται και στο επίπεδο έδρασης των δόμων, καθώς ακολουθείται η φυσική κατάσταση του βραχώδους

εδάφους, χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση για τη θεμελίωση. Το πλάτος του τείχους κυμαίνεται από 3,15 έως 3,50 μ. Η εσωτερική παρειά είναι κτισμένη από μικρούς λίθους, πλίνθους και συνδετικό κονίαμα, ενώ παρεμβάλλονται κατά διαστήματα καθ' ύψος οριζόντιες στρώσεις πλίνθων. Το κενό ανάμεσα στις δύο όψεις πληρούται με αδρανή υλικά, μικρούς λίθους και αραιότερο κονίαμα. Μεγάλα τμήματα κιόνων τοποθετούνται εγκάρσια, σαν ελκυστήρες, που συνδέουν τις δύο όψεις της κατασκευής, κυρίως στις χαμηλότερες στάθμες. Ο τρόπος αυτός δόμησης του τείχους αποδίδει την τεχνική που ο Βιτρούβιος ονομάζει «έμπλεκτον», τεχνική που συναντάται σε πολλά οχυρωματικά έργα, με κοντινότερο παράδειγμα το Εξαμίλλιο της Κορίνθου, που επισκευάστηκε ριζικά στα χρόνια του Ιουστινιανού.

Την πρώτη αυτή οικοδομική φάση του τείχους βρίσκουμε και στις τρεις πλευρές του Κάστρου. Σε όλο το μήκος της βόρειας πλευράς, πάνω από το σημερινό κέντρο της πόλης, δυστυχώς σήμερα κρυμμένο πίσω από τα νεότερα οικοδομήματα, διατηρείται, και μάλιστα σε μερικά τμήματα φθάνει το ύψος των 4 μ. Επάνω όμως στην αρχική κατασκευή έχει προστεθεί τοιχοποιία, που απέληγε σε πολεμίστρες, στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, ενώ στο μέσον περίπου της πλευράς προστέθηκε κυκλικός πύργος. Η τοιχοδομία του πύργου της βορειοανατολικής γωνίας του Κάστρου στα κάτω τμήματα και των δύο όψεων του ανήκει σε αυτή την περίοδο και επιβεβαιώνει ότι η οριοθέτηση του αρχικού περιβόλου στην πλευρά αυτή είναι η ίδια με αυτήν του μεσαιωνικού Κάστρου.

Στην ανατολική πλευρά δεν σώζονταν σαφή ίχνη της πρώτης περιόδου, γιατί σε όλο σχεδόν το μήκος της εξωτερικά υπάρχει κεκλιμένος ενισχυτικός τοίχος των χρόνων της όψιμης Τουρκοκρατίας και εσωτερικά το τείχος καλύπτεται από προσκτίσματα. Πρόσφατη όμως ανασκαφή, που έγινε στο εσωτερικό του νοτιοανατολικού προμαχώνα, αποκάλυψε τμήμα τείχους της πρώτης οικοδομικής φάσης, κατεστραμμένο από την εξωτερική του όψη, που στο νότιο άκρο του σχηματίζει γωνία. Το σημείο αυτό βρίσκεται σε νοητή ευθεία με ένα άλλο σωζόμενο τμήμα στη νότια πλευρά του Κάστρου, φαίνεται δηλαδή ότι πρόκειται για το νοτιοανατολικό όριο του οχυρωματικού περιβόλου. Κατά μήκος της νότιας πλευράς του Κάστρου το αρχικό τείχος σώζεται σε τρία ακόμη σημεία, πίσω από το σημερινό υδραγωγείο και δυτικότερα πίσω από το βρεφονηπιακό σταθμό, ενώ το κάτω τμήμα της τοιχοδομίας του προεξέχοντος τετράγωνου πύργου της πλευράς αυτής ανήκει επίσης στην ίδια περίοδο.

Τα σωζόμενα αυτά τμήματα δίνουν μια περίμετρο του αρχικού τείχους περίπου 650 μ., που συμπίπτει, εκτός από το δυτικό τμήμα, με τη σημερινή περίμετρο και που προασπίζει μια έκταση 22.000τ.μ. Πρόκειται δηλαδή για ένα μεγάλο οχυρωματικό έργο, το οποίο όμως καμιά ιστορική πηγή δεν αναφέρει.

Τα γενικότερα ιστορικά δεδομένα, καθώς και η σύγκριση των κατασκευαστικών στοιχείων οδηγούν σε μια χρονολόγηση στο δεύτερο μισό του 6ου μ.Χ. αιώνα. Τα ευρήματα της ανασκαφής του νοτιοανατολικού προμαχώνα παρέχουν επίσης ανάλογες ενδείξεις, καθώς σε αυτά περιλαμβάνονται και κάποια αρχιτεκτονικά μέλη που χρονολογούνται στον 5ο ή στις αρχές του 6ου μ.Χ. αιώνα.

Η επόμενη οικοδομική φάση ανήκει στην περίοδο της Φραγκοκρατίας. Η κατασκευή των τειχών της περιόδου αυτής διακρίνεται από τη χρήση μικρών, σχετικά ορθογωνισμένων λίθων στις γωνίες, προερχόμενων και πάλι από αρχαία οικοδομήματα, ενώ την κύρια τοιχοδομία απαρτίζουν ποταμίσιες πέτρες με συνδετικό κονίαμα και μικρά τεμάχια πλίνθων και σπασμένων κεραμιδιών στους αρμούς. Όμοια κατασκευή παρατηρείται σε πολλά τμήματα του εσωτερικού περιβόλου και κατά μήκος του ανατολικού και του νότιου τείχους. Στο δυτικό άκρο της νότιας πλευράς υψώνεται εξέχων από το τείχος τετράγωνος πύργος με σχισμοειδείς τυφεκιοθυρίδες, που σκοπό έχει να

προασπίσει τη δεύτερη μικρότερη πύλη, που ανοίχθηκε στη δυτική πλευρά. Η σημερινή όμως σωζόμενη μορφή της ανήκει στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Η πύλη αυτή έχει τοξωτό ημικυκλικό υπέρθυρο, και όμοιας κατασκευής με ημικυκλική στέψη κανονιοθυρίδα την προστατεύει από τη βόρεια πλευρά.

Προσθήκες καθ' ύψος ασφαλώς έγιναν σε πολλά τμήματα των τειχών, ώστε να έχουν σε όλες τις πλευρές ικανό ύψος και πολεμίστρες, στη σημερινή μορφή τους όμως όλα τα τείχη διατηρούν στο επάνω μέρος τη μορφή που πήραν μετά τις επισκευές των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Στο βορειοδυτικό άκρο του φρουρίου οι Βενετοί κατασκεύασαν τον επιβλητικό κυκλικό προμαχώνα που δεσπόζει της πόλης. Κτισμένος από λαξευτούς πωρόλιθους και ασβεστόλιθους, παρουσιάζει προσεγμένη κατασκευή με ορθογώνιους, αλλά σε ανισοϋψείς σειρές τοποθετημένους δόμους, με ελάχιστο κονίαμα και χωρίς την παρεμβολή πλίνθων. Στο μέσον περίπου του ύψους της τοιχοδομίας υπάρχει περιμετρικά πώρινο χονδρό cordone, που διαχωρίζει το κάτω, ελαφρά κεκλιμένο τμήμα. Όλο το εσωτερικό του είναι δεξαμενή, με διπλό τοίχωμα και μια μικρή θυρίδα υπερχείλισης στο κάτω μέρος. Επάνω, και ανοικτή προς το εσωτερικό του Κάστρου, υπάρχει «πλατεία» και σε αυτή διαμορφώνονταν τοξωτές κανονιοθυρίδες, ενώ σε υψηλότερη στάθμη υπήρχαν στενός περιδρόμος και τυφεκιοθυρίδες. Στη σημερινή διατήρηση το μεγαλύτερο μέρος της στέψης του προμαχώνα ανήκει σε επισκευή των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Στα σημεία σύνδεσης του προμαχώνα με τα τείχη υπάρχουν δύο μικροί υπερυψωμένοι και θολοσκέπαστοι χώροι, φυλάκια ή σκοπιές, ενώ το άνοιγμα προς το Κάστρο διαμορφώνεται με ένα μεγάλο πλινθόκτιστο τόξο, που ως παραστάδες έχει δύο αρράβδωτους κίονες. Στο μέσον περίπου της περιφέρειας προς τα νότια, επάνω από το cordone, ανοίγεται ορθογώνια εσοχή, στην οποία προφανώς υπήρχε εντοιχισμένη πλάκα με επιγραφή ή με ανάγλυφο το φτερωτό λέοντα, το σύμβολο της Βενετίας.

Ο περιηγητής B. Randolph το 17ο αιώνα περιγράφει τον προμαχώνα «καλοκτισμένο, ψηλό και ισχυρό, με πολύ μακριά κανόνια που ελέγχουν το δρόμο, αλλά βρίσκονται τοποθετημένα πολύ ψηλά, ώστε να χτυπήσουν με επιτυχία κάποιο πλοίο», ενώ τον ίδιο αιώνα ο G. Wheeler, αφού περιγράφει το Κάστρο σαν ασήμαντο, «ούτε ωραίο ούτε ισχυρό», θεωρεί ως μοναδικά σημαντικά του στοιχεία τον κυκλικό προμαχώνα και τις τάφρους.

Εκτός από σποραδικές επισκευαστικές επεμβάσεις στα τείχη, στην περίοδο των Παλαιολόγων ανήκει ο τετράγωνος πύργος που έχει προστεθεί εξωτερικά στο βορειοανατολικό τμήμα του εσωτερικού περιβόλου.

Ο πύργος, που υψώνεται πάνω σε έντονα κεκλιμένη βάση, είναι τοποθετημένος λοξά στο ανατολικό άκρο του βόρειου τείχους, που φαίνεται έτσι να συνεχίζει κάτω από τα θεμέλια του, και συνδέεται σε αμβλεία γωνία με τον προϋπάρχοντα πύργο, που αποτελούσε τη βορειοανατολική γωνία του Κάστρου. Οι γωνίες του είναι κτισμένες με γωνιόλιθους, λαξευτούς δόμους πώρινους ή μαρμαρίνους. Τις όψεις του διατρέχουν σε τρεις στάθμες οριζόντιες ζώνες με διπλή:στρώση επίπεδων πλίνθων. Στο επάνω μέρος της κύριας όψης διατηρούνται τέσσερα φουροϋσια, που στήριζαν κάποια προεξοχή εξώστη ή καταχύτρας, μορφής ανάλογης αυτών που απαντούν στις οχυρώσεις του Μυστρά. Στο μέσον περίπου του νότιου τείχους του Κάστρου, ο πύργος της πρώτης οικοδομικής φάσης φαίνεται να επισκευάστηκε σε μεγάλο μέρος αυτή την περίοδο. Στην κύρια όψη του υπάρχει εσοχή στην τοιχοποιία, μέσα στην οποία είναι εντοιχισμένος κορμός αγάλματος και κεφάλι ανδρός των ρωμαϊκών χρόνων. Το παραμορφωμένο αυτό άγαλμα πήρε μυθικές διαστάσεις στα μάτια των κατοίκων της Πάτρας. Παλαιότερα από τους περιηγητές θεωρήθηκε ότι είναι ο Δίας ή ο Πατρέας, αλλά στα νεότερα χρόνια έγινε το στοιχείο της πόλης, η «Πατρινέλα». Η παράδοση λέει ότι ήταν γυναίκα μεταμορφωμένη σε άντρα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, που φυλάει την πόλη από επιδημίες και κλαίει τις νύχτες, όταν πεθάνει κάποιος γνωστός Πατρινός.

Από την εσωτερική πλευρά και λίγα μέτρα δυτικότερα διακρίνονται δύο υψηλά ημικυκλικά τόξα ενσωματωμένα στο μεταγενέστερο, των χρόνων της Τουρκοκρατίας, τείχος. Οι αναλογίες και ο τρόπος δόμησης τους είναι όμοια με των τόξων του εσωτερικού περιβόλου, που θα δούμε παρακάτω, και πιθανότατα ανήκουν σε αυτή την περίοδο.

Από την περίοδο της Τουρκοκρατίας έχουμε τις περισσότερες επεμβάσεις σε όλα σχεδόν τα μέρη του Κάστρου και σημαντικές προσθήκες, που χρονολογούνται σε διαφορετικές εποχές.

Η στέψη των τειχών σε όλο το μήκος τους και οι επάλξεις στη σημερινή τους μορφή ανήκουν σε αυτή την περίοδο. Τα τείχη ενισχύθηκαν με δεύτερη κεκλιμένη τοιχοποιία σε μεγάλο τμήμα της ανατολικής και της νότιας πλευράς. Στο μέσον της βόρειας πλευράς προστέθηκε κυκλικός πύργος, διαμορφωμένος ώστε να εξυπηρετεί πυροβόλα όπλα. Η εξωτερική όψη του, κτισμένη από ποταμίσιες πέτρες και πλίνθους, κοσμείται από χονδρό πώρινο cordone. Στο εσωτερικό, από τη σημερινή περίπου στάθμη του εδάφους, υψώνεται καλοκτισμένο οξυκόρυφο τόξο, το δυτικό τμήμα του οποίου στηρίζει στενή λιθόκτιστη σκάλα που οδηγεί στον περιδρόμο των επάλξεων. Ανατολικότερα το τείχος διαπλατώνεται σε τμήμα μήκους περίπου 10 μ., καθώς εξωτερικά προστίθεται κεκλιμένος τοίχος και εσωτερικά δεύτερη τοιχοποιία, που σχηματίζει μικρό θολοσκέπαστο χώρο που δημιουργεί δίοδο προς την εξωτερική όψη. Οι πολεμίστρες, μεγάλου πάχους, προορίζονταν προφανώς για πυροβόλα όπλα. Ανάλογη κατασκευή παρατηρείται στο δυτικό τμήμα της νότιας πλευράς του εξωτερικού περιβόλου. Το τείχος ενισχύεται με δεύτερη τοιχοδομία εξωτερικά, κτισμένη από αργολιθοδομή με κονίαμα που καλύπτει μεγάλο μέρος των λίθων, τεχνική που θα δούμε στον πολυγωνικό προμαχώνα του εσωτερικού περιβόλου. Στο πάχος της τοιχοδομίας ανοίγονται τρεις καμαροσκέπαστες κανονιοθυρίδες, στραμμένες η καθεμιά σε διαφορετική κατεύθυνση, ώστε να καλύπτουν μια ευρεία περιοχή. Στενή σκάλα από το εσωτερικό οδηγεί στον περιδρόμο και τις ορθογώνιες ασκεπείς πολεμίστρες, που έχουν επιχρισμένες τις παρειές και έντονα κεκλιμένη προς τα έξω την επιφάνεια στήριξης του όπλου. Στη νότια επίσης πλευρά, πίσω ακριβώς από τον πύργο της «Πατρινέλας», προστίθεται από το εσωτερικό ορθογώνια οχυρωματική κατασκευή με κανονιοθυρίδες.

Το σημαντικότερο κτίσμα αυτής της περιόδου, που είναι εξάλλου το μοναδικό που διατηρεί αμιγώς τη μορφή με την οποία κτίστηκε, χωρίς μεταγενέστερες επεμβάσεις, είναι ο πολυγωνικός προμαχώνας στη νοτιοανατολική γωνία του Κάστρου. Ο προμαχώνας είναι επτάπλευρος, με αναλογίες ύψους προς πλάτος βαριές. Παρουσιάζει όμως πολύ επιμελημένο κτίσιμο από μικρές ορθογωνισμένες σειρές δόμων από πωρόλιθο και γκριζόλευκο ασβεστόλιθο με οριζόντιες στρώσεις πλίνθων, σε απομίμηση του γνωστού πλινθοπερίκλειστου βυζαντινού τρόπου δόμησης. Η ποικιλία του οικοδομικού υλικού δίνει πολυχρωμία στην όψη. Είναι το μόνο σωζόμενο κτίσμα του Κάστρου στο οποίο εμφανίζεται μια διακοσμητική και περίτεχνη διάθεση. Την εξωτερική όψη στο μέσον περίπου του ύψους περιτρέχει λεπτό πώρινο cordone. Στην κεντρική εξωτερική πλευρά, κάτω από το cordone, υπάρχει διακοσμητική τυφλή κόγχη με κιονίσκους στα πλάγια και δύο μικρά μαρμάρινα φουρούσια, τα οποία στηρίζουν κατασκευή που απομιμείται καταχύτρα. Τμήματα μαρμάρινων κιονίσκων προερχόμενα από διάφορα κτίσματα είναι πακτωμένα εγκάρσια στην τοιχοδομία και εξέχουν σαν διακοσμητικά μικρά κανόνια. Οι κανονιοθυρίδες μορφώνονται με πεπλατυσμένο ημικυκλικό τόξο, κτισμένο από λαξευτούς λίθους και κάθετα τοποθετημένες πλίνθους, ενώ ο κωνοειδής θόλος, που είναι αποκλειστικά λιθόκτιστος από πωρόλιθους και κορασάνι, καταλήγει στην εξωτερική όψη σε μικρό τοξωτό άνοιγμα από λαξευτή πέτρα που περιβάλλεται από μία σειρά πλίνθων. Ημικυκλικός τοίχος εσωτερικά δημιουργεί ένα διάδρομο λιθόστρωτο

στη στάθμη του δαπέδου των κανονιοθυρίδων, διευρύνοντας το χώρο κίνησης των κανονιών.

Στενή λιθόκτιστη σκάλα στο νότιο άκρο του προμαχώνα οδηγεί στην υπερκείμενη αμυντική στάθμη, στον περιδρομο με τις πολεμίστρες. Οι τυφειοθυρίδες ανοίγονται στην υψηλότερη ζώνη, ανάμεσα σε περίτεχνες βαθμιδωτές επάλξεις με κωνική στέψη που απολήγει σε ένα μυτερό λίθο.

Στο βορειοανατολικό άκρο υπάρχει θολωτός πυργίσκος. Καλύπτεται από κωνική στέγη, που απολήγει σε πλινθόκτιστη εξαγωνική κατασκευή, έναν εξαγωνικό πεσσίσκο. Από τα ίχνη της βάσης τους φαίνεται ότι υπήρχαν γύρω άλλες πέντε ανάλογες κατασκευές, κατεστραμμένες σήμερα. Και ο πυργίσκος με την περίτεχνη και άγνωστη από αλλού διακοσμητική στέψη μαρτυρεί τη διάθεση το όλο κτίσμα να έχει μια ξεχωριστή όψη.

Η επιμέλεια και η διακοσμητική διάθεση της κατασκευής μπορεί να θεωρηθεί ένδειξη ότι ο προμαχώνας κτίστηκε σε ειρηνική περίοδο και όχι κάτω από εχθρική απειλή. Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά δεν εντοπίζονται εύκολα σε άλλες φρουριακές κατασκευές, είναι όμως συγκρίσιμα με κατασκευές του 17ου αιώνα στα κάστρα της Μεθώνης, της Ναυπλίας και της Πυλού. Η μεγαλύτερη λεπτότητα που χαρακτηρίζει τον προμαχώνα της Πάτρας ενδεχομένως υποδεικνύει μια πρωιμότερη χρονολόγηση, ίσως στο 16ο αιώνα. Η τεχνική και τα διακοσμητικά θέματα αποδεικνύουν ασφαλώς ότι πρόκειται για τουρκικό έργο, παρ'ότι παλαιότεροι ερευνητές το είχαν αποδώσει στους Βενετούς. Ένας κεντρικός δρόμος διασχίζει το χώρο του Κάστρου από την κύρια ανατολική πύλη μέχρι τη δευτερεύουσα νότια. Λιθόστρωτο της περιόδου της Τουρκοκρατίας έχει εντοπιστεί σε αρκετά σημεία. Διακλάδωση οδηγεί στην εσωτερική τάφρο και από εκεί στη δίτοξη γέφυρα και στην πρώτη πύλη του εσωτερικού περιβόλου, που κοσμούσαν παλαιότερα η επιγραφή του αρχιεπισκόπου Μαλατέστα και μεσοβυζαντινό επιστύλιο τέμπλου. Βόρεια από τον κεντρικό δρόμο σώζονται τα ερείπια ενός τζαμιού.

Το τζαμί

Το τζαμί είναι το μοναδικό σωζόμενο σε κάποιο ύψος κτίσμα του εξωτερικού περιβόλου. Έχει ορθογωνική κάτοψη, σε ύψος όμως σώζεται μόνον η νότια πλευρά. Η τοιχοδομία του είναι από ακανόνιστους λίθους και κάθετα ή οριζόντια τοποθετημένες μέσα σε παχύ κονίαμα επίπεδες πλίνθους, μικρών όμως διαστάσεων. Τριπλές σειρές πλίνθων σε οριζόντιες ζώνες κοσμούν τις όψεις. Ημικυκλικής μορφής πλινθόκτιστα τόξα περιβάλλονται από μία σειρά πλίνθων. Το κεντρικό τμήμα της νότιας πλευράς εξωτερικά δημιουργεί ορθογώνια προεξοχή, που έχει επένδυση από ισοδομική λιθοδομή λαξευτών πωρόλιθων, που διακόπτεται από απλής μορφής λοξότμητο οριζόντιο κοσμήτη. Εσωτερικά δημιουργείται ημικυκλική εσοχή, στο κάτω μέρος της οποίας σώζεται κυκλική σκάλα και λαξευτός κιονίσκος. Τα σωζόμενα αυτά στοιχεία ανήκουν στην κατασκευή ενός μιχράμπι, συνεπώς αναμφίβολα το κτίριο είναι ένα από τα τζαμιά που αναφέρει ότι είδε μέσα στο Κάστρο ο Εβλιγιά Τσελεμπί το 17ο αιώνα. Πολλοί ερευνητές έχουν θεωρήσει ότι τα σωζόμενα ερείπια ανήκουν στο βυζαντινό ναό της Αγίας Σοφίας, που ιστορικά μαρτυρείτε ότι υπήρχε μέσα στο Κάστρο. Ανασκαφική έρευνα δεν έχει γίνει παρά μόνο επιφανειακός καθαρισμός, που έδειξε ότι η ανατολική πλευρά του κτιρίου είναι συνεχής τοίχος, χωρίς ίχνη αφίδας. Ένδειξη όμως θα μπορούσε να θεωρηθεί η ύπαρξη μέσα στο χώρο τμήματος πεσμένου τοίχου, που φαίνεται να είχε κανονική πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία και πλίνθινη οδοντωτή ταινία, διακοσμητικό στοιχείο που δεν σώζεται σε κανένα άλλο τμήμα του Κάστρου.

Ο εσωτερικός περίβολος

Ο εσωτερικός περίβολος του Κάστρου είναι κτισμένος στο υψηλότερο και κατά συνέπεια πιο δυσπρόσιτο τμήμα του λόφου. Η είσοδος του βρίσκεται στη νότια πλευρά. Τετράγωνος πύργος, που διατηρείται σήμερα σε χαμηλό ύψος, κτισμένος σε υψηλότερο επίπεδο από εκείνο του τείχους της τάφρου, προστάτευε την κλίμακα ανόδου και την πύλη, που σήμερα είναι πλήρως ανακατασκευασμένη. Δεύτερη σκάλα οδηγεί στο επίπεδο του αύλειου χώρου, ενός χώρου σχεδόν ορθογώνιου και όχι ιδιαίτερα ευρύχωρου. Στο κέντρο του υπάρχει υπόγεια μεγάλη δεξαμενή, με θόλο πλινθόκτιστο. Στην ανατολική πλευρά σώζονται δυο οικοδομήματα, σε επαφή με το εξωτερικό τείχος, που έχουν υποστεί αλλεπάλληλες μετατροπές και στερεωτικές επεμβάσεις. Το νότιο είναι ένας ισόγειος επιμήκης θολοσκέπαστος χώρος. Το βόρειο είναι πυργοειδές τριώροφο κτίσμα, που έχει στο ισόγειο θόλο με καθαρά ρωμανικά κατασκευαστικά χαρακτηριστικά. Ημικυλινδρική πλινθόκτιστη καμάρα με προεξέχον ενισχυτικό τόξο από καλά λαξευμένους πωρόλιθους καλύπτει το χώρο, ενώ τα αρχικά ανοίγματα έχουν τοξωτά λαξευτά πώρινα πλαίσια με απλό διάκοσμο. Ο δεύτερος όροφος επίσης στεγαζόταν με θόλο, όπως μαρτυρεί η γένεση του στο βόρειο, εξωτερικό σήμερα, τοίχο. Το κτίσμα ήταν ενδεχομένως κατοικία, περιορισμένων διαστάσεων όμως, δεδομένης της στενότητας του χώρου.

Ο εσωτερικός περίβολος περιμετρικά έχει έξι πύργους, διαφορετικής κατασκευής και μορφολογίας, που συνδέονται με επίσης διαφορετικής εποχής τμήματα τειχών. Στη βόρεια πλευρά διατηρούνται, εμφανή εσωτερικά και εξωτερικά, τμήματα της αρχικής κατασκευής του 6ου αιώνα. Οι δύο ακραίοι βορειοανατολικοί πύργοι, ο ένας που εξετάστηκε προηγουμένως και χρονολογήθηκε στην περίοδο των Παλαιοιόγων και ο συνεχόμενος του, που διασώζει σημαντικά τμήματα της πρώτης οικοδομικής φάσης και φαίνεται να συμπληρώθηκε κατά τη Φραγκοκρατία, δεν έχουν πρόσβαση από το εσωτερικό του περιβόλου. Στη νότια πλευρά τους υψώθηκε μέχρι το ύψος της στέψης ογκώδης τρίπλευρη κατασκευή που, ενσωματώνοντας τους, δημιούργησε έναν υψηλό πολυγωνικό προμαχώνα. Ο σκοπός αυτής της κατασκευής είναι προφανώς να δημιουργήσει στο επάνω μέρος πλάτωμα με μεγάλες κανονιοθυρίδες για τη χρήση πυροβόλων όπλων, και λογικά έπεται της κατασκευής των δυο πύργων. Η τοιχοδομία του αποτελείται από ποταμίσιες πέτρες και κεραμίδια με συνδετικό κονίαμα ισχυρό, που με πλατείς αρμούς καλύπτει μεγάλο μέρος της επιφάνειας των λίθων. Ο τρόπος αυτός δόμησης μοιάζει με εκείνο της προσθήκης που εξετάστηκε παραπάνω στο δυτικό τμήμα του νότιου τείχους, τρόπος που έχει κατ'εξοχήν χρησιμοποιηθεί στην πρώτη οικοδομική φάση του Κάστρου του Ρίου. Φαίνεται πιθανότερη επομένως η χρονολόγηση του προμαχώνα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και μάλιστα μετά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, οπότε διαμορφώνονται πλήρως οι απαιτούμενες μετατροπές των αμυντικών κτισμάτων για τις λειτουργίες των νέων οπλικών συστημάτων, και όχι στην περίοδο των Βενετών, όπως υποστηρίχθηκε παλαιότερα.

Ο πύργος της βορειοδυτικής γωνίας έχει εμφανώς προστεθεί στο προϋπάρχον τείχος εξωτερικά, αλλά και εσωτερικά δεν συνδέεται σαν ενιαία κατασκευή με το δυτικό τοίχο και τα συνεχή υψίκορμα τόξα. Χαμηλότερο ημικυκλικό τοξωτό άνοιγμα οδηγεί σε συνεχόμενο, αλλά στενότερο και χαμηλότερο θόλο, από τον οποίο δίνεται πρόσβαση αφ'ενός σε ισόγειο θολοσκεπή χώρο που βλέπει στη βόρεια πλευρά του Κάστρου και αφ'ετέρου σε στενή σκάλα ανόδου στον περίδρομο των επάλξεων. Η κατασκευή και η μορφολογία του θόλου που καλύπτει τον ισόγειο χώρο μαρτυρούν ότι ανήκει στις επεμβάσεις των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Τα οκτώ ημικυκλικά τόξα πάνω στα οποία βαίνει ο περίδρομος των επάλξεων του δυτικού τείχους έχουν διαφορετική κατασκευή, από λαξευτούς θολίτες και κάθετες ενδιάμεσα πλίνθους. Η όλη μορφολογία τους θυμίζει ανάλογες κατασκευές των τειχών στο Μυστρά. Η εξωτερική παρειά όλου του δυτικού τείχους ξανακτίστηκε,

προφανώς κατά τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, και αλλοιώθηκαν ή κλείστηκαν τελείως οι αρχικές πολεμίστρες.

Οι τρεις πύργοι της νότιας πλευράς παρουσιάζουν τελείως διαφορετική κατασκευή. Ο ορθογώνιος νοτιοανατολικός πύργος παρουσιάζει κατασκευή που θυμίζει αυτές που αποδώσαμε στους Φράγκους: κάθετους τοίχους, με λαξευτούς γωνιόλιθους, σχετική χρήση αρχαίου υλικού και σποραδικά τοποθετημένα στη λιθοδομή τμήματα πλίνθων. Παχύ αρμολόγημα όμως σκεπάζει μεγάλο μέρος των λίθων, ενώ αρκετά τμήματα φαίνονται ξανακτισμένα. Στο επάνω τμήμα οι θολοσκεπείς κανονιοθυρίδες και οι βαθμιδωτές επάλξεις ανήκουν ασφαλώς στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Τη διαφορετική δόμηση διακρίνουμε σαφώς στο τοξωτό άνοιγμα που οδηγεί στη σκάλα ανόδου στον περιδρόμο των επάλξεων του ανατολικού τείχους. Το τόξο από λαξευτούς θολίτες και τα χαμηλότερα τμήματα τοίχων έχουν διαφορετική κατασκευή από το επάνω τμήμα ή τον τοίχο του περιδρόμου και τις πολεμίστρες. Την αρχική επομένως φράγκικη κατασκευή του πύργου επισκέυασαν κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας συμπληρώνοντας την τοιχοδομία αλλά και αρμολογώντας τα τμήματα που διατήρησαν.

Ανάλογες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για το νοτιοδυτικό ορθογώνιο πύργο, στον οποίο εμφανώς διακρίνεται ότι μεγάλο τμήμα της νότιας και της δυτικής πλευράς έχουν ξανακτιστεί και σε καθεμιά ανοίγεται από μία κανονιοθυρίδα με χαμηλωμένο τόξο. Ο κεντρικός τετράγωνος πύργος της νότιας πλευράς παρουσιάζει τελείως διαφορετικά κατασκευαστικά χαρακτηριστικά. Κτισμένος πάνω σε μια έντονα κεκλιμένη, αλλά μόνο στη νότια πλευρά, βάση, έχει λαξευτούς γωνιόλιθους από αρχαία μάρμαρα, στενά τοξωτά ανοίγματα, τόξα προς τον εσωτερικό περίβολο κατασκευασμένα από λαξευτούς θολίτες και κάθετα τοποθετημένες πλίνθους. Τα στοιχεία αυτά σημειώθηκαν στον πύργο της βόρειας πλευράς, που χαρακτηρίστηκε παλαιολόγειος, στον πύργο της «Πατρινέλας», καθώς και στην εσωτερική παρειά του δυτικού τοίχου του εσωτερικού περιβόλου. Κατά συνέπεια και αυτός θα πρέπει να θεωρηθεί ότι χρονικά ανήκει στα έργα της περιόδου των Παλαιολόγων. Γενικά θα μπορούσε να πει κανείς ότι το εσωτερικό του περιβόλου αποδίδει μια βυζαντινή αίσθηση, παρά το γεγονός ότι σχεδόν κανένα από τα κτίσματα δεν παρουσιάζει αμιγή κατασκευή. Η ορθογωνική του κάτοψη, τα καλοκτισμένα ημικυκλικά τοξωτά ανοίγματα από λαξευτούς πωρόλιθους και πλίνθους στους αρμούς, τμήματα τοίχων με οριζόντιες διπλές ή τριπλές στρώσεις πλίνθων, μπορούν εύκολα να συγκριθούν με άλλα βυζαντινά κάστρα και ειδικότερα οχυρώσεις του Δεσποτάτου του Μυστρά. Την όλη εικόνα διαφοροποιεί ο ογκώδης πολυγωνικός προμαχώνας και οι επάλξεις με τις χαρακτηριστικές τούρκικης μορφολογίας απολήξεις. Ίχνη της πρώτης οικοδομικής φάσης του δεύτερου μισού του 6ου αιώνα στον εσωτερικό περίβολο δεν έχουν εντοπιστεί εκτός από τα σωζόμενα τμήματα του βόρειου τείχους και του βορειοανατολικού πύργου. Ένα μόνο ανασκαφικό εύρημα από τις εργασίες για την αποκατάσταση του βόρειου τείχους της τάφρου, ένα χρυσό νόμισμα του αυτοκράτορα Μαυρίκιου (583-602), δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί επαρκής ένδειξη, εφ' όσον κανένα από τα ανασκαφέντα τμήματα τοίχων δεν φαίνεται να ανήκει στην ίδια περίοδο. Κατά συνέπεια δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι κάποια οχύρωση του τμήματος αυτού προϋπήρξε της φράγκικης κατάκτησης. Είναι σίγουρο ότι οι Φράγκοι και οι Παλαιολόγοι έκτισαν και διαμόρφωσαν το χώρο, ενώ αντίθετα δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια επέμβαση των Βενετών. Αλληπάλληλες επισκευές και προσθήκες έκαναν οι Τούρκοι, και μάλιστα σε διαφορετικές χρονικά περιόδους.

Ο ιστορικός Στ. Θωμόπουλος, στην *Ιστορία της πόλεως των Πατρών*, έκδ. 1888 (σ. 83), γράφει: «Το φρούριον έτοιμόρροπον άλλωστε και ουδεμιάς αξίας άντικείμενον, καθό άτεχνον μαρτύριον δουλειών ημερών, δέον να κατεδαφισθη και άφοϋ κατασκαφή το γήπεδον και έξαχθώσιν αί τυχόν αρχαιότητες, ισοπεδωθή και κτισθώσι στρατώνες και αλλά κοινωφελή

ιδρύματα». Η άποψη αυτή φαίνεται ότι επικρατούσε στα τέλη του προηγούμενου και στις αρχές του 20ού αιώνα. Τοπική εφημερίδα του 1899 γράφει: «Η είδησις την οποίαν προ τίνος έδημοσιεύσαμεν, ότι ο Μ. Δόξας εργάζεται εν Αθήναις υπέρ της τελείας κατεδαφίσεως του περιβόλου του φρουρίου Πατρών, παρήγαγε γενικώς ευάρεστον έντύπωσιν εις τους συμπολίτας... Το φρούριον ως έχει σήμερον ουδόλως δύναται να χρησιμεύσῃ... Ό χώρος τον όποιον καταλαμβάνει ό περίβολος του φρουρίου δύναται να χρησιμεύσῃ εις την κατασκευήν μιας μεγάλης πλατειάς ή εις την μεταβολήν του εις δάσος, θα καταστή ούτω ό χώρος ούτος ή θαυμασιωτέρα και ρωμαντικότερα δλων των πλατειών του κράτους...». Και δύο χρόνια μετά η ίδια εφημερίδα γράφει: «Πλείστα πολλάκις έπί αυτού εγράφησαν και όμως το φρούριον εξακολουθεί ρικνόν και άπαίσιον την όψιν να ίσταται άσάλευτον εκεί καταλαμβάναν χώρον εύρύτατον και θέσιν άξίαν καλύτερας τύχης εκείνης του να βαστάζῃ το άκαλαίσθητον και άνευ ουδεμιάς ιστορικής αξίας αυτό φρούριον».

Άγνωστο για ποιο λόγο δεν πραγματοποιήθηκε το σχέδιο αυτό. Μόνο στον εσωτερικό χώρο κατάφεραν να ισοπεδώσουν τα πάντα προκειμένου να φυτέψουν οπωροφόρα δέντρα και ελιές. Το Κάστρο, σε πείσμα όλων των κατακτητών του, αμέτρητων σεισμών και της βούλησης των κατοίκων της πόλης του τέλους του περασμένου αιώνα, στέκει ακόμη όρθιο, σιωπηλός μάρτυρας της μακραίωνης ιστορίας της Πάτρας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- K. Andrews, *Castles of the Morea*, Prince-ton, N. Jersey 1953, σ. 116-129, 244.
- *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, Χρονικά, 19(1964), σ. 183· 26 (1971), σ. 163· 27 (1972), σ. 295· 28 (1973), σ. 229- 29 (1973-74), σ. 410- 47 (1992), σ. 159" 48 (1993), σ. 156· 49 (1994), σ. 272.
- Α. Βοή, *Le Peloponnese byzantin jusque en 1204*, Paris 1951, σποραδικά.
- Βον, *La Moree franque*, Paris 1969, σποραδικά.
- Λ. Βρεττός, *Το Κάστρο της Πάτρας*, Πάτρα 1993.
- Μ. Γεωργοπούλου - Βέρρα, Η πρώτη οικοδομική φάση του Κάστρου της Πάτρας, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο, Μάιος 1998*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών, Πρακτικά (υπό εκτύπωση).
- Μ. Γεωργοπούλου - Βέρρα, Η χριστιανική Πάτρα και τα μνημεία της, *Πολιτισμική φυσιογνωμία της Πάτρας* (έκδ. Πανεπιστημίου Πατρών), Πάτρα 1997, σ. 35 κ.ε.
- Λ. Έβερετ - Ε. Καρποδίνη - Δημητριάδη, *Κάστρα της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1993, σ. 220-229.
- Σ. Θωμόπουλος, *Ιστορία της πόλεως των Πατρών*, Πάτρα 1950².
- W. Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα, 1204-1566*, Αθήνα 1960.
- Α. Μουτζάλη, Η πόλη των Πατρών κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, *Μελετήματα* 13, Αθήνα 1991, σ. 259-264.
- Α. Μουτζάλη, Τοπογραφικά της Μεσαιωνικής Πάτρας, *Αντίφωνον, Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν.Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 132 κ.ε.
- Α. Μουτζάλη, Η πόλη των Πατρών κατά τον 6ο και 7ο αιώνα. Η μυθολογία της εγκατάλειψης, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο, Μάιος 1998*,

Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών, Πρακτικά (υπό εκτύπωση).

- Ν. Παπαχατζής, *Πανσανίου, Ελλάδαος Περιήγησις, Αχαϊκά*, Αθήνα 1980.
- Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι περιηγητές στην Ελλάδα*, Αθήναι 1984-1988, τόμ. 4ος, σποραδικά.
- Ι. Σφηκόπουλος, *Τα μεσαιωνικά κάστρα του Μωρία*, Αθήναι 1968, σ. 148-155.
- Α. Ταρσούλη, *Κάστρα και πολιτείες του Μωρία*, Αθήναι 1971, σ. 103-122.
- Κ. Τριαντάφυλλου, *Ιστορικόν Λεξικόν των Πατρών*, Patras 1980², σ. 36-38.